

An Analysis of the Therapeutic Role of the Imams (A.S.) with an Emphasis on the Conduct and Teachings of Imam Reza (A.S.)

(Based on the Theological Doctrines of the Imāmī Founders of the Baghdad School)

Fatemeh Raofi Tabar¹ | Motahareh Raofi Tabar²

1. Ph.D. in Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Iran. (Corresponding Author) Email: fmr.t.1371@gmail.com

2. M.Sc. in Biomedical Engineering, Shahed University, Tehran, Iran.

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
4 April 2025

In Revised form:
11 July 2025

Accepted:
9 August 2025

Published:
30 August 2025

One of the topics related to the Imamate is the various functions of the Imams in guiding humanity and other realms. This research, employing a descriptive-analytical method and relying on the theological beliefs of the Imamiyya within the Baghdad Theological School, investigates the validity of attributing the "Therapeutic Function" to the Imams (A.S.) with a particular focus on the conduct (sira) of Imam al-Rida. The Baghdad Theological School, as the rationalist current of Imami theology from the 2nd to the 6th centuries AH, represented by prominent figures such as Shaykh al-Mufid and al-Sayyid al-Murtada, offers a specific definition of the "Function of the Imam." This function is defined as a specific duty necessitated by the station of the Imamate. Within this framework, the therapeutic function has been discussed as a subset of the Imam's epistemic functions. The findings indicate that among Imami theologians, there are differing opinions regarding the scope of the Imam's knowledge and its inclusion of non-religious sciences, such as medicine. From the perspective of the Baghdad School theologians, reason only deems the Imam's comprehensive knowledge of religious tenets necessary for fulfilling the objective of guiding humanity; regarding unrelated sciences like medicine, reason remains silent. Consequently, proving such knowledge for the Imam is contingent upon the existence of authentic narrations. Although narrative sources contain hadiths and treatises such as al-Risalah al-Dhahabiyya attributed to Imam Reza (A.S.) from the viewpoint of this school, even if these narrations are accepted, therapeutics is not considered an inherent and exclusive "Function" of the Imamate, since its practice is possible by others, and the primary duty of the Imam is the spiritual guidance of the people.

Keywords: Therapeutic Function of the Imam, Medical Hadiths, Tibb Reza Medicine of al-Rida, Islamic Medicine, Baghdad Theological School.

Reference: Raoofi Tabar, Fatemeh & Raoofi Tabar, Motahareh. (2025). An Analysis of the Therapeutic Role of the Imams (A.S.) with an Emphasis on the Conduct and Teachings of Imam al-Ridā (Based on the Theological Doctrines of the Imāmī Founders of the Baghdad School). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*. 3(7). 34-61.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.313789.1008>

1. Introduction

The subject of Imamate and its various functions is one of the fundamental discussions in Imami theology. A notable dimension within this field is the examination of the “Therapeutic Function” as one of the potential roles proposed for the Imams (A.S.). This research analyzes the validity of attributing this function to the Imams, focusing on the conduct (Sira) of Imam Reza (A.S.) and based on the intellectual framework of the Baghdad Theological School. The significance of this topic arises from the question, prompted by references to medical hadiths attributed to the Infallibles, of whether therapeutics can be considered an inherent and exclusive “Function” of the Imamate.

2. Research Objectives

This research seeks to answer the following fundamental questions:

- Can” healing and medicine “be defined as an exclusive function and specific duty of the Imams peace be upon them?
- Is the act of healing possible for individuals other than the Imam ,or is it exclusively reserved for the station of Imamate?
- Given the Sira of Imam Reza and the attributed medical hadiths ,can an independent and comprehensive system termed” Islamic Medicine “or” Medicine of the Imams“ be extracted from the totality of the Imams ’recommendations?
- What is the position of the rationalist Baghdad School ,represented by Shaykh al-Mufid and al-Sayyid al-Murtada ,regarding the scope of the Imam’s knowledge and its inclusion of non-religious sciences like medicine?

3. Methodology

This research employs an analytical method ,relying on primary Imami theological and hadith sources such as the works of Shaykh al-Mufid ,al-Sayyid al-Murtada, and Shaykh al-Saduq. The theoretical framework is based on the teachings of the theologians of the Baghdad Theological School ,who explain the principles of Imamate through a rationalist approach .In this context ,the concept of the ”Function of the Imam “is defined as a specific duty necessitated by the station of Imamate ,whose complete performance is unique to the Imam .In the analytical section ,tools of rational reasoning and intra-religious critique are used to examine the narrative and rational evidence related to the therapeutic function ,contrasting the views of the Baghdad School with tradition-centric perspectives such as the

Qom School .Furthermore ,focusing on the Sira of Imam Reza ,the content of al-Risalah al-Dhahabiyya and the medical debates of Imam Reza peace be upon him have been subjected to content analysis and textual criticism.

4. Findings

Definition of Function Sha'n : From the perspective of the Baghdad School ,the "Function of the Imam "is a duty arising from the station of Imamate ,the complete performance of which is exclusive to the Imam.

Scope of the Imam's Knowledge: The Baghdad School ,by distinguishing between "Religious Sciences "essential for guidance and" Non-Religious Sciences "like medicine ,maintains that reason only deems the Imam's comprehensive knowledge of religious tenets necessary for fulfilling the objective of guidance ;regarding unrelated sciences ,reason remains silent .Therefore ,proving such knowledge for the Imam is contingent upon the existence of authentic narrations.

Examination of Medical Hadiths: Although narrative sources contain hadiths and treatises like al-Risalah al-Dhahabiyya attributed to the Imams peace be upon them, particularly Imam al-Rida peace be upon him ,from the viewpoint of the Baghdad School ,even if these narrations are accepted ,therapeutics is not considered an inherent and exclusive" Function "of the Imamate .The reasons for this are:

No Impairment to Guidance: The primary duty of the Imam is spiritual guidance, and a lack of specialization in medicine does not impair this mission.

Feasibility by Others: Medicine is among the matters that specialized individuals other than the Imam can undertake.

Practical Conduct of the Imams: There are numerous historical instances where the Imams peace be upon them consulted specialist physicians for treatment.

Specific and Contextual Nature of Recommendations : The medical advice of the Imams was generally issued considering specific individual ,spatial ,and temporal conditions and cannot be generalized into a comprehensive system.

Role of the Imams in the Realm of Science : From Shaykh al-Mufid's perspective, the role of the Imams in non-religious sciences is primarily at the level of providing overarching principles ,being a medium of divine grace ,and giving rational direction to the process of knowledge acquisition ,rather than directly teaching technical details or establishing an operational system.

5. Conclusion

Based on the findings of this research” ,healing and medicine “cannot be counted among the” Functions “of the Imam ;because a Sha’n refers to an exclusive duty arising from the station of Imamate ,whereas medicine lacks such exclusivity ,and the main objective of Imamate spiritual guidance does not necessitate it .Even if the medical hadiths are accepted ,these recommendations are largely specific and contextual .Proposing an independent” Islamic Medicine “system from these teachings is not only not substantiated by the conduct and teachings of the Imams peace be upon them but also contradicts their emphasis on consulting specialist physicians. This research shows that from the perspective of the rationalist Baghdad School, the main focus is on spiritual guidance as the central function of the Imamate .Other activities ,including providing medical advice ,are peripheral to this primary mission and are not considered inherent functions of the Imamate.

Suggestions:

Conduct further research on the validation of the chain of transmission and content of other medical hadiths attributed to the Imams (A.S) Undertake a comparative study of the views of the Baghdad School with other Imami theological schools such as the Qom and Hilla schools on the issue of the scope of the Imam’s knowledge.

Study the role of religious teachings in providing the foundations and overarching directions in the field of health and medicine ,instead of positioning them in opposition to empirical sciences.

Keywords: Therapeutic Function of the Imam, Medical Hadiths, Tibb Reza (Medicine of Reza), Islamic Medicine, Baghdad Theological School.

تحلیل شأن درمانگری ائمه علیهم السلام با تأکید بر سیره و تعالیم رضوی (بر پایه باورهای کلامی امامیه بنیان گذاران مکتب بغداد)

فاطمه رئوفی تبار^۱ | مطهره رئوفی تبار^۲

Email: fmrt.1371@gmail.com

۱. دکترای فلسفه و کلام، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، ایران.
۲. کارشناسی ارشد مهندسی پزشکی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از موضوعات مرتبط با امامت، شئون مختلف ایشان در ساحت هدایت بشر و یا غیر آن است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به باورهای کلامی امامیه در مکتب بغداد، به بررسی صحت انتساب «شأن درمانگری» به ائمه علیهم السلام، به ویژه با محوریت سیره رضوی می‌پردازد. مکتب کلامی بغداد، به عنوان جریان عقل‌گرای امامیه در قرون دوم تا ششم هجری، با چهره‌های شاخصی مانند شیخ مفید و سید مرتضی، تعریف خاصی از «شأن امام» ارائه می‌دهد که عبارت است از کارویژه‌ای اختصاصی که مقام امامت آن را اقتضا می‌کند. در این چارچوب، شأن درمانگری به عنوان زیرمجموعه‌ای از شئون علمی امام مورد بحث قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در میان متکلمان امامیه درباره دامن علم امام و شمول آن بر علوم غیردینی مانند طبابت اختلاف نظر وجود دارد. از منظر متکلمان مکتب بغداد، عقل تنها آگاهی کامل امام از معارف دینی را برای تحقق هدف هدایتگری ضروری می‌داند و در مورد علوم غیرمرتبط مانند طبابت سکوت اختیار می‌کند؛ بنابراین، اثبات چنین علمی برای امام منوط به وجود روایات معتبر است. اگرچه در منابع نقلی، احادیث و رساله‌های (مانند الرساله الذهبیه) به امام رضا علیه السلام نسبت داده شده اما از نگاه این مکتب، حتی در صورت پذیرش این روایات، درمانگری به عنوان یک «شأن» ذاتی و انحصاری امامت تلقی نمی‌گردد، چرا که انجام آن توسط دیگران ممکن است و وظیفه اصلی امام، هدایت معنوی مردم است.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۱/۱۵

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۳/۲۰

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۴/۰۹

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۰۶/۰۸

کلیدواژه‌ها: شأن درمانگری امام، احادیث طبی، طب‌الرضا علیه السلام، طب اسلامی، مکتب کلامی بغداد.

استناد: رئوفی تبار، فاطمه و رئوفی تبار، مطهره. (۱۴۰۴). تحلیل شأن درمانگری ائمه علیهم السلام با تأکید بر سیره و تعالیم رضوی (بر پایه باورهای کلامی امامیه بنیان‌گذاران مکتب بغداد). امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۷). ۶۱-۳۴.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.313789.1008>

۱. بیان مسئله

شأن امام در اندیشه امامیه، به کارویژه‌ای اختصاصی اطلاق می‌شود که مقام امامت آن را اقتضا می‌کند. به این معنا که تنها امام می‌تواند این مهم را به سرانجام برساند. امامیه با توجه به انتظارات خاص خود از مقام امامت و صفاتی همچون عصمت و علم لدنی، به تعریف شئون مختلف امام می‌پردازد. یکی از ابعاد قابل بررسی، شئون اجتماعی امام است که شأن درمانگری به عنوان زیرمجموعه‌ای از شأن مرجعیت علمی امام در این حوزه قرار می‌گیرد. سؤال اصلی این پژوهش آن است که آیا می‌توان شأن و کارویژه‌ای تحت عنوان «درمانگری و طبابت» برای ائمه در نظر گرفت؟ و آیا افرادی غیر از امام نمی‌توانند متکفل این امر شوند؟ پاسخ به این پرسش، واکاوی در دو بُعد عقلی و نقلی را می‌طلبد. با توجه به گستردگی بررسی سیره همه معصومان علیهم‌السلام، این پژوهش دامنه تحقیق خود را بر آرای شخصیت‌های شاخص مکتب عقل‌گرای بغداد، یعنی شیخ مفید و سید مرتضی، متمرکز نموده است. تأکید بر سیره رضوی نیز از آن جهت است که در جوامع حدیثی شیعه، کتابی با عنوان «طب‌الرضا» مورد توجه قرار گرفته و این موضوع مطرح شده است که می‌توان از مجموعه توصیه‌های ائمه اطهار علیهم‌السلام، «طب اسلامی» استخراج نمود. در سالیان اخیر، پیروان اندیشه طب اسلامی با اتکا به این توصیه‌ها، با نگاهی تردیدآمیز به طب مدرن و حتی طب سنتی می‌نگرند و معتقد هستند تنها روش درمانی مورد اعتماد، رهنمودهای ائمه علیهم‌السلام است. بر این اساس، پرسش محوری این نوشتار آن است که آیا می‌توان توصیه‌های طبیبی امام را کارویژه‌ای مختص به مقام امامت و امری در طول اهداف و وظایف هدایتی امام دانست؟ و آیا می‌توان از مجموعه این توصیه‌ها، به نظامی طبیبی دست یافت که بدیل و جایگزین طب امروز گردد؟ پاسخ به این سؤالات با اتکا به چارچوب فکری مکتب کلامی بغداد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهشی مرتبط با موضوع «شأن درمانگری ائمه علیهم‌السلام» حاکی از آن است که این مسئله عمدتاً به صورت حاشیه‌ای و در ذیل مطالعات حدیثی مطرح شده و به عنوان یک مسئله مستقل کلامی، کمتر مورد توجه جدی قرار گرفته است. پژوهش‌های پیشین را می‌توان در سه محور اصلی زیر دسته‌بندی نمود:

۲-۱. مطالعات تدوینی و گردآوری احادیث طبی

مهم‌ترین حجم از آثار موجود، صرف گردآوری، تبویب و ارائه روایات پزشکی معصومین علیهم السلام در قالب آثار موسوم به «طب النبوی صلی الله علیه و آله و سلم» و «طب الائمه علیهم السلام» شده است. ویژگی مشترک این آثار، رویکرد توصیفی-تدوینی و عدم پرداختن به تحلیل محتوایی و تبیین جایگاه این آموزه‌ها در منظومه معرفتی امامت است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب «طب الائمه علیهم السلام» تألیف سید عبدالله شبر و نیز «الرساله الذهبیه» منسوب به امام رضا علیهم السلام اشاره کرد که به عنوان متونی پایه در این حوزه شناخته می‌شوند اما عمدتاً به مثابه منابع روایی محض مورد استناد قرار گرفته‌اند.

۲-۲. مطالعات اعتبارسنجی احادیث طبی

در محور دوم، پژوهش‌هایی قرار دارند که با روش‌شناسی رجالی-حدیثی، به واکاوی اسناد و محتوای احادیث طبی پرداخته‌اند. در این حوزه، یک گفتمان دوسویه شکل گرفته است: پژوهش‌هایی مانند اثر علامه سید مرتضی عسکری با عنوان «طب الرضا علیه السلام و طب الصادق علیه السلام، طب و درمان در اسلام» که با استناد به قرائن داخلی و خارجی، در صدد اثبات اعتبار و صحت انتساب این متون برآمده‌اند. در مقابل، آثاری مانند مقاله «پژوهشی در اعتبار رساله ذهبیه» نوشته سید محمد کاظم طباطبایی، با اتکا به نقد سندی، نسخه‌های موجود این متون را فاقد شرایط لازم برای اعتبار می‌دانند. با این حال، حتی در صورت پذیرش اعتبار این احادیث، پرسش بنیادین درباره ذاتی یا عارضی بودن درمانگری به عنوان یک «شأن» برای امام در این دسته از پژوهش‌ها بی‌پاسخ مانده است.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

این پژوهش با هدف «صحت‌سنجی شأن درمانگری ائمه علیهم السلام با تأکید بر سیره رضوی» و بر پایه باورهای کلامی امامیه در مکتب بغداد صورت گرفته است. چارچوب نظری تحقیق، بر آموزه‌های متکلمان عقل‌گرای امامی به‌ویژه شیخ مفید و سید مرتضی استوار است که نمایندگان برجسته مکتب کلامی بغداد در قرون دوم تا ششم هجری به شمار می‌روند. این مکتب با تأکید بر عقلانیت و نظام‌مندی در استدلال‌های کلامی، تعریف خاصی از «شأن امام» ارائه می‌دهد که عبارت است از کارویژه‌ای اختصاصی که مقام امامت آن را اقتضا می‌کند و انجام تمام و کمال آن، منحصر به شخص امام است.

در این پژوهش، «شأن درمانگری» به عنوان زیرمجموعه‌ای از «شئون علمی امام» در نظر گرفته شده و در چارچوب نظریه «علم حداقلی امام» از دیدگاه مکتب بغداد مورد تحلیل قرار گرفته است. بر این اساس، عقل، تنها آگاهی کامل امام از معارف دینی را برای تحقق هدف هدایتگری ضروری می‌داند و در مورد علوم غیرمرتبط با هدایت مانند طبابت، سکوت اختیار می‌کند. بنابراین، اثبات چنین علمی برای امام، منوط به وجود روایات معتبر است. حتی در صورت پذیرش این روایات، درمانگری به عنوان یک «شأن» ذاتی و انحصاری امامت تلقی نمی‌گردد، زیرا انجام آن توسط دیگران ممکن است و وظیفه اصلی امام، هدایت معنوی مردم است.

روش پژوهش به کار گرفته شده در این تحقیق، توصیفی و تحلیلی است. در بخش توصیفی، با مراجعه به منابع دست اول کلامی و حدیثی امامیه (مانند آثار شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ صدوق و منابع تاریخی و رجال)، مفاهیم کلیدی مانند «شأن امام»، «قلمرو علم امام» و «احادیث طبی» تبیین شده است. در بخش تحلیلی، با استفاده از ابزارهای استدلال عقلی و نقد درون‌دینی، به واکاوی ادله نقلی و عقلی مربوط به شأن درمانگری ائمه علیهم السلام پرداخته شده و آرای متکلمان مکتب بغداد در تقابل یا تعامل با دیدگاه‌های حدیث‌محور (مانند مکتب قم) قرار داده شده است. همچنین، با تمرکز بر سیره رضوی و تحلیل محتوای رساله منسوب به امام رضا علیه السلام معروف به «الرساله الذهبیه» و نیز مناظرات پزشکی ایشان، نمونه‌ای عینی از مواجهه امام با مسائل پزشکی بررسی شده است. در این مسیر، از روش‌های تحلیل محتوا و نقد سندی روایات نیز بهره گرفته شده تا اعتبار ادله نقلی مربوط به درمانگری سنجیده شود.

۴. مفهوم شناسی

۴-۱. شأن امام

شأن در لغت، به معنای امر و حال عظیم است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۷۰). در بازخوانی آثار متکلمان قرون پیشین، واژه شأن با معنایی نزدیک به ترجمان لغوی آن، به کار گرفته شده است و متکلمان مسلمان به دنبال جعل اصطلاحی خاص برای این واژه نبوده و هنگام بررسی مسائل موجود در اصل امامت، بابتی ویژه با عنوان «شئون امامت» نگشوده‌اند (ر. ک. فاریاب، ۱۳۹۷، ص ۳)؛ از این رو واژگانی همچون شأن یا شئون امام و امامت در آثار متکلمان گذشته، جایی ندارد. اصطلاح شأن امام، واژه‌ای نوین است که در ادبیات جدید کلامی، گاه مساوی جایگاه و گاه به عنوان مترادفی از مفهوم وظیفه آمده است (ر. ک. مطهری، ۱۳۹۰،

ج ۴، ص ۸۸۴ و خرازی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۳). آنچه در نوشتار حاضر، تحت عنوان شأن یاد می‌شود، ترجمانی غیر از جایگاه و وظیفه است. در حقیقت، شأن وظیفه و جایگاه نیست بلکه آمیختگی این دو معنا، معنای شأن را به وجود آورده است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۹). بنابراین، واژه‌ای هم‌تا و معادل وظیفه و تکلیف امام نسبت به امت نیست بلکه ظهور و تجلی امری از حالات باطنی، رسوخ صفات در قلب و حضور و ظهور حالات و معارف در اوست. به عبارتی، شأن امام، همان کار ویژه‌ای است که تنها از صاحب‌منصب و مقامی خاص، ممکن است و فقط اوست که می‌تواند به صورت تمام و کمال از پس آن برآید، عملی که از باطن، صفات و معارف رسوخ یافته در جاننش نشأت می‌گیرد و هیچ کس به‌غیر از خود او نمی‌تواند آن عمل را به نحو عالی پیش ببرد.

۵. چالش قلمرو و علم امام در کلام امامیه

قلمرو و گستره علم امام، از جمله مباحث چالش‌برانگیز کلام امامیه است که از دوران متقدمان تا معاصران، با اختلاف نظراتی همراه بوده است. مکتب کلامی بغداد، به‌عنوان طلایه‌دار نخستین جوامع نظام‌مند کلامی شیعه، این مسئله را عمدتاً از منظر عقل و با رویکردی عقل‌گرایانه مورد تحلیل قرار داده است. این مکتب را در تقابل با مکتب محدثان قم دانسته‌اند که بر التزام به ظواهر نصوص حدیثی پای‌فشاری نموده و کاربست استدلال‌های عقلی محض را به دیده تردید می‌نگرند. شیخ مفید (ره) و سید مرتضی (ره) به‌عنوان شخصیت‌های شاخص و بنیان‌گذاران مکتب بغداد، در تعیین گستره علم امام، ابعاد و مؤلفه‌های خاصی را مدنظر قرار داده‌اند.

۵-۱. تمایز میان علوم دینی و غیردینی

شیخ مفید با استناد به اجماع امامیه معتقد است منصب امامت اقتضا می‌کند که امام به تمامی احکام و معارف دینی آگاه باشد (مفید، ۱۴۰۳ ج ۴۵؛ مفید، ۱۴۰۳ ب: ۳۹). از منظر وی، آگاهی امام از امور غیردینی مانند علوم مربوط به صنعت‌ها و حرفه‌های متعارف، ضرورت ندارد و هرچند وجود چنین علمی در امام ممتنع نیست، اما وجوبی نیز بر آن بار نشده است (مفید، ۱۴۰۳، ب: ۶۶؛ مفید، ۱۴۰۳، الف: ۱۱۴). اگرچه برخی روایات مؤید این معنا هستند، اما شیخ مفید این دسته از احادیث را از حیث سند قطعی نمی‌داند (مفید، ۱۴۰۳ ب: ۶۶). بر اساس این دیدگاه، معیار کلی در انتساب علمی به امام، یکی «ارتباط ذاتی آن علم با امر هدایت» و دیگری «وجود ادله نقلی معتبر» دال بر برخوردارگی امام از آن علم خاص است.

۲-۵. تأکید بر حوزه ریاست و مراجعه به متخصصان

سید مرتضی نیز همچون استاد خود، آگاهی امام از معارف دینی و اصول سیاست‌مدن را امری ضروری و بایسته می‌شمارد (علم‌الهدی، ۱۴۱۱، ص ۴۳۰) اما وی معتقد است علم امام به تمامی مشاغل و صنایع گوناگون لازم نیست، زیرا این عرصه خارج از حوزه ریاست عامه او قرار دارد و امام در چنین اموری به متخصصان همان فن، مراجعه می‌کند (علم‌الهدی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۶۵-۱۶۳).

از نظر شیخ مفید و سید مرتضی، محدوده علم واجب امام، منحصر به علوم و معارف دینی است. عقل در خصوص برخورداری امام از علوم حرفه‌ای و غیرمرتبط با هدایت، ساکت است و نه وجوب و نه امتناعی برای آن حکم می‌کند. بنابراین، در این عرصه، نقش محوری بر عهده روایات است اما این روایات نیز خود نیازمند بررسی‌های سندی و محتوایی هستند تا بتوانند مؤید علم امام در حرفه‌ای خاص و غیرمرتبط با شئون هدایتی باشند.

۳-۵. موضع شیخ مفید در قبال «احادیث طبی»

شیخ مفید در بخش مستقلی با عنوان «احادیث طبی» در کتاب «تصحیح الاعتقاد»، صحت و اعتبار علم طب را می‌پذیرد و منشأ آن را «وحی» می‌داند و معتقد است اطباء و حکما، علم خود را از انبیاء دریافت نموده‌اند (مفید، ۱۴۰۳، ص ۱۴۴). موضع‌گیری مخالفان و موافقان احادیث طبی، در قبال این سخن متفاوت است. موافقان، این بیان شیخ را حجتی تمام بر مخالفان می‌دانند که حتی با توجه به موضع محتاطانه وی در مورد علوم غیرهدایتی، به صراحت از احادیث طبی دفاع کرده است. در مقابل، مخالفان با تأویل سخنان وی، اعتبار احادیث طبی موجود را مخدوش دانسته و استدلال می‌کنند که فرض شیخ بر اثبات اعتبار این احادیث است، در حالی که احادیث فعلی فاقد وثوق لازم برای انتساب قطعی به ائمه هستند.

برای کشف موضع دقیق شیخ، باید عبارات تکمیلی او را نیز مدنظر قرار داد. وی پس از بیان مبدأ و حیانی طب، توضیح می‌دهد که حقیقت بیماری از «خفیات الهیه» است که تنها اولیای الهی از آن آگاهند (مفید، ۱۴۰۳، ص ۱۴۵). همچنین، با اشاره به تأثیر متفاوت یک دارو در مناطق گوناگون، تأکید می‌کند که توصیه امام برای یک فرد خاص، قطعاً مؤثر خواهد بود (مفید، ۱۴۰۳، ص ۱۴۵).

۴-۵. استنباط پنج مؤلفه کلیدی از دیدگاه شیخ مفید

با توجه به موضوع کلی شیخ مفید در قبال احادیثِ طبی و علوم غیرهدایتی، می‌توان با تحلیل و تدبر در دیدگاه وی، مؤلفه‌های کلیدی منظومه فکری او در این زمینه را استنباط نمود. این مؤلفه‌ها هم موضوع دقیق وی را در مسئله «احادیثِ طبی» روشن می‌سازد و نیز چارچوبی برای فهم نگاه مکتب بغداد به «شأن علمی امام» در حوزه‌های غیردینی فراهم می‌آورد. بر این اساس، می‌توان پنج محور اصلی را از کلام شیخ مفید استخراج کرد

۴-۵-۱. اولویت امور هدایتی

امام سخنی در امور غیرمرتبط با هدایت بیان نمی‌کند و فقدان تخصص در این زمینه نقصی برای او محسوب نمی‌شود. این دیدگاه با سایر عبارات شیخ درباره فنون غیرهدایتی همخوانی دارد (مفید، ۱۴۰۳، ب:ص ۶۶؛ مفید، ۱۴۰۳، الف:ص ۱۱۴). در فرض دیگر، اگر امام در چنین اموری توصیه‌ای کند، این توصیه به جهت حفظ اعتماد عمومی، خطا و گمراه‌کننده نخواهد بود لذا توصیه‌های طبی دارای سند معتبر، قابل اعتنا هستند.

۴-۵-۲. خاص بودن توصیه‌ها و عدم تعمیم

توصیه‌های طبی ائمه علیهم السلام، با در نظر گرفتن شرایط خاص مکانی، زمانی و احوال شخصی بیماران صادر شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ص ۱۱۵)؛ بنابراین، تعمیم این توصیه‌ها به عنوان یک دستورالعمل عام برای همه بیماران، فاقد وجاهت منطقی است. این نگاه با رویکرد شیخ در کتاب «تصحیح الاعتقاد» (که تعلیقه‌ای بر «اعتقادات» شیخ صدوق است) همسو است و او نه تنها نقدی وارد نکرده، بلکه با توضیحات خود به تأیید آن پرداخته است (مفید، ۱۴۰۳، ۱۴۵).

۴-۵-۳. تمایز میان «حقیقت درمان» و «طب تجربی»

هدف شیخ مفید اثبات یک نظام جامع پزشکی رقیب برای طب مرسوم نبوده، بلکه تأکید وی بر این است که «حقیقت بیماری و درمان» تنها در نزد خداوند است و هرگونه دانش صحیحی در این زمینه، سرانجام به تعالیم انبیاء بازمی‌گردد (مفید، ۱۴۰۳، ص ۱۴۵). این نگاه، مشابه عجز فلاسفه از درک کنه و ذات انسان است (طباطبایی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۱۸۷)؛ بنابراین، دو سطح از تحلیل وجود دارد، یکی پرداختن به حقایق و علل غایی (نگاه فلسفی-دینی) و دیگری، توصیف فرآیندهای تجربی و مشهود (نگاه علمی). هر یک از این دو سطح، در حیطه خود معتبرند. همچنین، درمان انسان به عنوان موجودی دو بُعدی، مستلزم توجه توأمان

به بُعد جسمانی (با طب تجربی) و بُعد روحانی (با تعالیم و حیانی) است.

۴-۴-۵. واسطه فیض بودن در دانش

باتوجه به دیدگاه شیخ مفید، انتساب علوم پزشکان به پیامبران به این معنا نیست که آنان به صورت مستقیم و بی واسطه به آموزش طب یا مداخله در امور درمانی پرداخته‌اند. این سخن شیخ را می‌توان در دو محور اصلی تفسیر کرد: نخست، نقش انسان کامل به عنوان «واسطه فیض» در حوزه دانش؛ بدین معنا که معصومان علیهم السلام حتی در علومی که به شکل متعارف و مستقیم نیاموخته‌اند، می‌توانند منشأ انتقال و گسترش آن علوم باشند. این نگاه، بر پایه جایگاه وجودی و معنوی آنان به عنوان مظهر علم الهی استوار است.

دوم، ارائه اصول و مبانی کلان از سوی معصومان به اندیشمندان و اهل تخصص است تا آنان با تکیه بر این مبانی، به پژوهش و استنباط در شاخه‌های مختلف علم از جمله طب پردازند. در این صورت، نقش معصوم، ارائه چارچوب‌های اساسی و جهت‌دهی عقلانی به جریان علم‌اندوزی است، نه آموزش مستقیم جزئیات فنی. این دوگانگی، نشان می‌دهد که از نگاه شیخ مفید، ارتباط دین با علم طب، بیشتر در سطح مبانی و جهت‌گیری‌های کلان است، نه تأسیس یک نظام عملیاتی و فنی در حوزه درمان.

۵-۴-۵. فقدان نوآوری نظام‌مند برای تشکیل «طب الائمه»

حتی در فرض صدور مستقیم توصیه‌های طبی از ائمه، وجود مجموعه‌ای از این توصیه‌ها که بسیاری از آنها در میراث پزشکی یونان باستان نیز سابقه داشته برای تشکیل یک نظام علمی مستقل، نوآور و جامع تحت عنوان «طب الائمه» یا «طب اسلامی» کافی نیست. یک علم مستقل باید در عرصه‌های موضوع، مبانی، روش، مسائل و اهداف، دارای ابداع و تمایز باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ص ۱)، در حالی که این توصیه‌های منسوب فاقد چنین جامعیت و نوآوری نظام‌مندی است.

شیخ مفید و سید مرتضی به عنوان نمایندگان برجسته مکتب عقل‌گرای بغداد، از منظر عقلی، قلمرو ضروری علم امام را محدود به امور هدایتی می‌دانند. با این حال، از منظر نقلی، در صورت دستیابی به روایات معتبر، وجود علوم فراتر از این حیطه را در امام می‌پذیرند. تحلیل موضع آنان در مسئله احادیث طبی، نشان می‌دهد که این قبول، به معنای تأیید یک نظام علمی مستقل و همه‌جانبه نیست، بلکه بیشتر بر جنبه‌های حقیقت‌شناسانه، خاص بودن موارد و نقش هدایتی-اعتمادی این آموزه‌ها تأکید دارد.

چارچوب نظری و مواضع کلامی در مسئله شأن درمانگری امام			
ردیف	مؤلفه تحلیلی	توضیح کلیدواژه‌ای	دیدگاه مکتب بغداد (شیخ مفید و سید مرتضی)
۱	تعریف «شأن امام»	کارویژه انحصاری ناشی از مقام امامت	وظیفه‌ای که تنها امام قادر به انجام کامل آن است
۲	قلمرو علم امام	علوم دینی (ضروری) در مقابل علوم غیردینی (غیرضروری)	علم امام محدود به معارف هدایت‌بخش است
۳	موضع در قبال علوم غیردینی	عقل ساکت است؛ اثبات منوط به روایات معتبر	عدم ضرورت عقلی؛ پذیرش مشروط با استناد به نقل
۴	نسبت درمانگری با شأن امام	درمانگری شأن ذاتی امامت نیست	امکان انجام توسط دیگران؛ عدم انحصار
۵	هدف اصلی امامت	هدایت معنوی و رهبری دینی جامعه	درمانگری خارج از غایت اصلی امامت

جدول ۱: چارچوب نظری و مواضع کلامی در مسئله شأن درمانگری امام

۶. جایگاه درمانگری در شأن امام از نگاه متکلمان مکتب بغداد

با توجه به تعریف ارائه‌شده از «شأن» امام، که عبارت است از وظیفه‌ای که مقام امامت بر عهده او می‌گذارد و هیچ‌کس جز امام توانایی انجام تمام و کمال آن را ندارد این پرسش اساسی مطرح می‌شود: آیا «درمانگری و طبابت» را می‌توان از جمله این شئون به شمار آورد؟

۶-۱. تمایز بنیادین علوم هدایتی و حرفه‌های عرفی

در مسیر هدایتگری، آگاهی امام از علوم دینی، احکام شرعی و راه‌های نیل به سعادت، امری ضروری و غیرقابل انکار است. امام باید به تمامی احکام و مسائل شرعی آگاه باشد؛ چراکه نقصان در این حوزه، مستلزم نیاز به امام دیگری خواهد بود که یا خود جایگزین امام اول می‌شود یا به تسلسلی نامعقول در امامت می‌انجامد (مفید، ۱۴۰۳ الف: ص ۳۹). نکته محوری

در اینجا، جایگاه علم طبابت است که آیا این علم از سنخ علوم و معارف الهی است که ندانستن آن خللی در مقام و وظایف امام ایجاد می‌کند، یا از جمله حرفه‌ها و صناعی است که عقل، ضرورتی برای انتساب آن به امام نمی‌بیند؟

۲-۶. استدلال‌های مکتب بغداد بر عدم ضرورت طبابت برای امام

با تحلیل منظومه فکری مکتب کلامی بغداد، استدلال‌های این مکتب در نفی ضرورت طبابت برای امام را می‌توان در چند محور اصلی نظام‌مند نمود. این استدلال‌ها که ریشه در تعریف «غایت‌مدار» از امامت دارد، بر این اصل استوار است که هر ویژگی یا علمی برای امام، تنها زمانی ضروری تلقی می‌شود که تحقق «هدف اصلی امامت» یعنی هدایت معنوی جامعه بدون آن ممکن نباشد. از آنجا که طبابت در زمره علوم تجربی و عرفی قرار دارد و انجام آن توسط متخصصان این فن ممکن است، فاقد چنین ضرورتی است. در ادامه، مهم‌ترین استدلال‌های این مکتب در قالب محورهای منطقی ارائه می‌گردد.

۱-۲-۶. عدم خلل در هدایت

بر اساس دیدگاه بنیان‌گذاران مکتب بغداد، وظیفه اصلی و ذاتی امام، «هدایتگری» انسان‌ها به سوی سعادت اخروی و قرب به خداوند است. این هدایت، از طریق تبیین معارف دینی، تشریح احکام شرعی، تفسیر قرآن و رهبری جامعه در مسیر ارزش‌های الهی محقق می‌شود. از منظر عقلانی، آنچه برای تحقق این هدف اساسی ضروری است، برخورداری امام از علم کامل به علم دین است. در مقابل، علوم تجربی و حرفه‌ای مانند طبابت، اگرچه در جای خود ارزشمندند، اما ارتباط ذاتی و مستقیمی با مقصد نهایی هدایت معنوی ندارند.

شیخ مفید و سید مرتضی با تمایز قائل شدن بین «علوم هدایتی» و «علوم عرفی» استدلال می‌کنند که اگر امام به دانشی مانند پزشکی آگاه نباشد، هیچ خلل و نقصانی در انجام رسالت اصلی او که همانا نجات بشر از گمراهی و رهبری آنان به سوی خداوند است ایجاد نخواهد شد. زیرا حوزه هدایت، مستقل از حوزه درمان جسمانی است و عدم آگاهی از جزئیات علوم تجربی، به‌هیچ‌وجه توانایی امام در ایفای نقش رهبری دینی و معنوی را خدشه‌دار نمی‌سازد. به عبارت دیگر، شرط لازم برای امامت، آگاهی از چیزی است که فقط از طریق او قابل دستیابی است (یعنی معارف وحیانی)، و نه علومی که بشر می‌تواند به صورت عادی و با ابزارهای تجربی و عقلانی خود به دست آورد.

۲-۲-۶. شواهد تاریخی و سیره عملی

این دیدگاه با سیره عملی ائمه علیهم السلام نیز همخوانی دارد. موارد متعددی در تاریخ نقل شده که ائمه علیهم السلام برای درمان بیماری‌های خود یا دیگران، به پزشکان متخصص زمانه مراجعه کرده‌اند. این رفتار، خود گواهی است بر این که درمانگری نه یک «شأن» انحصاری، که یک «امر عادی» تلقی می‌شده و عدم انجام آن توسط امام، خللی در مقام و وظایف ذاتی او ایجاد نمی‌کرده است. روایت حضور طبیب در زمان ضربت خوردن حضرت علی علیه السلام، نشان می‌دهد که امر طبابت، حتی در مورد شخص امام می‌تواند توسط افراد دیگری غیر از امام متکفل شود و از شئون انحصاری امامت نیست. خود شیخ مفید به این اصل کلی اشاره دارد که «لَيْسَ كُلُّ أَمْرٍ حَدَثَ فَقَدْ أَوْحَى اللَّهُ بِهِ إِلَيْنَا أَنْبِيَاءَهُ وَلَا كُلُّ مَعْلُومٍ لَهُ قَدْ أَعْلَمَهُمْ إِيَّاهُ وَلَا لَيْسَ يَمْتَنِعُ أَنْ يُطَوَّرَ عَنْهُمْ عِلْمٌ كَثِيرٌ مِنْ مَعْلُومَاتِهِ» (مفید، ۱۴۰۳ ب: ص ۸۸).

۳-۲-۶. تبعیت امامت از نبوت در قلمرو علم

سید مرتضی تصریح دارد که علم امام به علوم، فنون و حتی اخبار پیامبران گذشته، هیچ ملازمه‌ای با مقام امامت ندارد (علم‌الهدی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۰). این مسئله را می‌توان در داستان موسی علیه السلام و خضر علیه السلام مشاهده نمود؛ جایی که موسی علیه السلام به عنوان آگاه‌ترین فرد به مسائل تشریحی، در باطن احکام، شاگردی خضر علیه السلام را می‌نماید و این امر نقصی در مقام پیامبری او محسوب نمی‌شود. همچنین، به گواهی شیخ مفید، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم از علم نجوم، صنایع و حرفه‌های مختلف پرسش می‌فرمودند، در سفرها از راه بلد استفاده می‌نموده و اخبار را از قاصدان صادق دریافت می‌نمودند. این قرائن همگی گواهی می‌دهند که علم به همه مسائل، در نبوت شرط نبوده (مفید، ۱۴۰۳، الف: ص ۳۴) و در امامت که استمرار راه نبوت است، نیز ضروری شمرده نمی‌شود. نکته حائز اهمیت در این بحث، تمایز نگاه عقلی و نقلی است؛ از منظر عقل، علم امام متناسب با هدف او (هدایت بشر) تحدید می‌شود. بنابراین، تنها آگاهی از تمام معارف و احکام شرعی مورد نیاز در این مسیر کفایت می‌کند.

از منظر نقل، در صورت برخورد به روایات معتبر که دال بر برخورداری امام از علوم فراتر (مانند زبان‌ها، صنایع) باشد، التزام به آنها واجب خواهد بود. حتی قائلان به علم حداقلی برای امام نیز در صورت اثبات سندی و متنی این اخبار، به آنها پایبند خواهند بود (مفید، ۱۴۰۳، الف: ص ۶۷).

بر این اساس، آنچه به حکم عقل از شأن علمی امام انتظار می‌رود، منحصر آگاهی از علوم

دینی است و علم به امور همچون طبابت و درمانگری ضرورتی ندارد. هر گاه وجود علمی برای امام ضروری نباشد، آن علم نمی تواند از «شئون» امام محسوب شود و افراد دیگری غیر از امام می توانند متکفل آن گردند. در حقیقت، امام برای امر برتر و متعالی هدایت بشر آمده است. بشر می تواند به مرور زمان و متناسب با نیازهایش، به علوم مادی و دنیوی دست یابد اما علوم خاص الهی که انبیا و اهل بیت علیهم السلام برای بشر به ارمغان آورده اند، جز از طریق معصوم قابل دستیابی نیست. با این حال، شایسته است پس از بررسی ضرورت عقلی مسئله درمانگری ائمه علیهم السلام، به سیره و احادیث آنان در مواجهه با بیماری خود و دیگران نیز توجه نمود.

تحلیل استدلال های نفی شأن درمانگری از منظر مکتب بغداد			
ردیف	محور استدلالی	شرح کلیدواژه های	مستندات
۱	عدم خلل در هدایت	درمانگری ارتباط ذاتی با هدایت معنوی ندارد	تبیین معارف دینی بدون نیاز به علم طب
۲	تمایز علوم دینی و عرفی	علوم تجربی (مانند طب) در حیطه تخصص متخصصان است	مراجعه ائمه علیهم السلام به پزشکان زمان خود
۳	تبعیت امامت از نبوت در علم	عدم ضرورت علم به تمام علوم حتی در انبیا	استناد به سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام
۴	شواهد تاریخی	ائمه علیهم السلام در موارد متعدد به پزشکان مراجعه کرده اند	روایات تاریخی و سیره عملی معصومین علیهم السلام
۵	عدم تشکیل نظام طب اسلامی مستقل	توصیه های طبی پراکنده و فاقد نظام مندی	نقد رساله های طبی از نظر سند و محتوا

جدول ۲: تحلیل استدلال های نفی شأن درمانگری از منظر مکتب بغداد

۷. سیره ائمه علیهم السلام نسبت به درمان بیماری ها

پس از تعیین این که طبابت از شئون علمی امام محسوب نمی شود و افراد دیگری نیز می توانند عهده دار این امر شوند، این پرسش مطرح می گردد که آیا امامان شیعه دستورات پزشکی و درمانی ارائه داده اند؟ بررسی این مسئله، یعنی تحقق طبابت توسط ائمه علیهم السلام، مستلزم مطالعاتی در حوزه روایات و منابع تاریخی است. پاسخ منابع تاریخی به این پرسش مثبت است و شواهد تاریخی و اسناد معتبری وجود دارد که نشان می دهد امامان شیعه توصیه ها و حتی نسخه های پزشکی داشته اند. اگر چه نمی توان در مورد اعتبار سندی و

محتوایی تمام نقل‌های رسیده از ائمه علیهم السلام در حوزه طب و درمان، حکم واحدی صادر کرد و همه آن‌ها را رد یا تأیید نمود، اما در مجموع می‌توان این گزاره را پذیرفت که توصیه‌های پزشکی از سوی ائمه علیهم السلام ارائه شده است. به‌طور کلی، نحوه مواجهه ائمه علیهم السلام با بیماری‌ها و نقش آن‌ها در امر طبابت و درمان را می‌توان از چند جنبه مورد بررسی قرار داد:

۱-۷. نگاه مثبت به طبابت و پزشکان

ائمه علیهم السلام همواره موضعی مثبت نسبت به پزشکان داشتند و نه تنها توانایی‌های آنان را نادیده نمی‌گرفتند و تخصصشان را انکار نمی‌کردند، بلکه در مواقع ضروری به ایشان مراجعه می‌نمودند. گزارش‌هایی از ملاقات پزشکان مسیحی با امامان علیهم السلام نقل شده است. قطب‌الدین راوندی در باب معجزات امام حسن عسکری علیه السلام آورده است که امام از طیبی نصرانی برای انجام فصد یا حجامت دعوت کردند (راوندی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۲۲). همچنین درباره جواز مراجعه به پزشکان مسیحی و چگونگی تعامل با آنان به شیعیان خود توصیه‌هایی داشتند. از امام صادق علیه السلام درباره درمان توسط پزشکان یهودی و نصرانی پرسیده شد؛ حضرت فرمودند: «اشکالی ندارد؛ شفا از سوی خداوند متعال است.» (مغربی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۴۴)

بنابراین، اگر امام در زمینه طبابت دارای وظیفه و شأنی خاص بود، ارجاع شیعیان به پزشکان با اعتقادات متفاوت، نوعی اغراء به جهل محسوب می‌شد. این امر نشان می‌دهد که امام نه تنها وظیفه‌ای در زمینه درمان بر عهده ندارد، بلکه با ارجاع شیعیان به پزشکان، درصدد نفی انحصار این امر به مقام امامت است.

۲-۷. منع از طبابت افراد ناآگاه

امامان شیعه در روایات متعددی تأکید کرده‌اند که هیچ‌کس بدون آشنایی با علم طب نباید به معالجه پردازد زیرا پزشک باید ابتدا شناخت کاملی از بیماری داشته باشد و سپس اقدام به درمان کند؛ در غیر این صورت، ضامن خواهد بود. امام سجاد علیه السلام فرموده‌اند: «مَنْ لَمْ يَعْرِفْ دَاءَهُ أَفْسَدَ دَوَاءَهُ؛ هر کس درد را نشناسد، دارویش آن را تباه می‌کند.» (دیلمی، ۱۴۰۸، ص ۲۹۹). در این حدیث شریف، امام آگاهی را شرط لازم برای درمان می‌دانند. اگرچه این امر منحصر به درمان بیماری‌های جسمی نیست، اما دلالتی بر انحصار درمانگری به امام یا نفی عمومی بودن این امر نزد متخصصان غیر امام ندارد.

۳-۷. رهنمودها و احادیث طبی ائمه علیهم السلام

امامان علیهم السلام در حوزه طب، توصیه‌ها و رهنمودهایی ارائه داده‌اند که در قالب آن، روش‌هایی برای مداوا معرفی شده است. از گردآوری این نکات، کتب متعددی با عنوان‌هایی همچون «طب الائمه»، «طب الرضا» و «طب النبی» تألیف شده است. با این حال، درباره اعتبار سندی و محتوایی این روایات و انتساب آن‌ها به ائمه علیهم السلام اختلاف نظر وجود دارد؛ به گونه‌ای که برخی با استناد به این احادیث، به طبابت پرداخته و خود را متخصص طب اسلامی یا طب الائمه می‌نامند، در حالی که برخی دیگر، این احادیث را توصیه‌هایی ویژه به افراد خاص در شرایط مکانی و زمانی معین می‌دانند که تجویز عمومی آن‌ها فاقد سودمندی است.

شیخ صدوق با اشاره به این موضوع می‌نویسد: برخی از این روایات، با توجه به آب و هوای مکه و مدینه بیان شده‌اند و استفاده از آن‌ها در سایر مناطق جایز نیست. برخی دیگر، بر اساس شناخت امام از طبع و مزاج فرد مخاطب بوده و از این رو، نباید فراتر از آن مورد استفاده قرار گیرند؛ چرا که امام علیه السلام به شرایط جسمانی فرد آگاه‌تر بوده است. علاوه بر این، برخی از این روایات توسط مخالفان برای تخریب چهره مذهب در منابع حدیثی وارد شده‌اند و در نقل برخی دیگر نیز راویان دچار اشتباه شده‌اند.

همچنین، برخی از روایات به صورت ناقص نقل شده‌اند؛ از جمله روایت مربوط به غسل که «شفای هر دردی» معرفی شده، در حالی که مقصود، درمان بیماری‌هایی با منشأ سردی است. دستور درمان بواسیر با آب سرد، مخصوص مواردی است که بیماری ناشی از گرمی باشد، و روایت مربوط به شفابخشی بادمجان نیز مربوط به زمان رسیدن خرما و برای کسانی است که خرما مصرف می‌کنند، نه همه افراد در همه زمان‌ها. به باور شیخ صدوق، داروهای صحیح نقل شده از ائمه علیهم السلام، آیات قرآن، سوره‌ها و دعاهایی هستند که با اسناد صحیح و معتبر روایت شده‌اند. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ص ۱۱۵) نکته قابل توجه این است که شیخ صدوق، با وجود آنکه از پیشگامان مکتب حدیثی قم به شمار می‌رود، تعمیم بی‌قید و شرط احادیث طبی منسوب را بدون در نظر گرفتن شرایط فردی، محیطی و دیگر مؤلفه‌ها، زیان بار می‌داند.

بر این اساس، اگرچه نمی‌توان در مورد همه روایات طبی حکم واحد صادر کرد و همگی را رد یا تأیید نمود، اما آنچه مسلم است این است که با وجود عدم ضرورت علوم تجربی مانند طب در حوزه علمی امام و اینکه فلسفه وجودی امامت، پرداختن به چنین اموری را اقتضا نمی‌کند، آنچه به صورت قطعی از ائمه علیهم السلام به دست ما رسیده است، گمراه‌کننده

نخواهد بود و هرگاه امامان علیهم السلام در مسئله‌ای خاص، نسخه‌ای ارائه داده یا اقدام به درمانی نموده‌اند، این اقدام در مسیر صحیح قرار دارد. ابن قیم جوزیه در این زمینه می‌گوید: «طب پزشکان در مقایسه با طب پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم همانند درمان‌های زنانه عامیانه در برابر طب پزشکان است. حتی استادان برجسته پزشکی نیز به این امر اعتراف کرده‌اند؛ چرا که منشأ طب پزشکان اموری مانند قیاس، تجربه، الهام، رؤیا و حدس است و برخی از این روش‌ها نیز از حیوانات اقتباس شده‌اند. این موارد در مقایسه با وحی که بر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نازل شده، چه ارزشی می‌توانند داشته باشند؟» (ابن قیم، ۱۹۸۳، ص ۵)

۸. سیره رضوی در درمانگری

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، درمانگری از جمله وظایف ضروری ائمه علیهم السلام محسوب نمی‌شود و با توجه به مفهوم خاص «شان» در این بحث، مقام امامت اقتضایی برای بر عهده گرفتن شأن طبابت ندارد و افراد دیگری غیر از امام نیز می‌توانند به این امر بپردازند. فارغ از نگاه عقلانی به ضرورت یا عدم ضرورت طبابت نزد ائمه علیهم السلام، این پرسش حائز اهمیت است که آیا ائمه در طول حیات خویش به طبابت پرداخته یا توصیه‌ها و نسخه‌های پزشکی ارائه داده‌اند؟ بررسی این پرسش مستلزم مراجعه به ادله نقلی و تاریخی است و از آنجا که پرداختن به سیره همه امامان علیهم السلام مجال گسترده‌تری می‌طلبد، این نوشتار صرفاً به بررسی سیره امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌پردازد. علت انتخاب سیره این امام بزرگوار، تعداد فراوان احادیث نقل شده از ایشان و همچنین انتساب کتابی با محتوای پزشکی به ایشان است.

در میان آثار برجای‌مانده از حضرت رضا علیه السلام، روایاتی با محتوای پزشکی و درمانگری به ایشان منسوب شده و مناظرات و گفت‌وگوهای علمی متعددی در زمینه مسائل گوناگون پزشکی از ایشان نقل گردیده است. بنابراین، هرچند عقل ضرورتی برای طرح مسائل پزشکی توسط امام حکم نمی‌کند، اما منابع نقلی، دایره وسیع‌تری از علم امام را نمایان می‌سازند؛ چنان‌که در مسئله حاضر، شواهد و ادله نقلی، درمانگری و نسخه‌های پزشکی امام هشتم را تأیید می‌کنند.

۸-۱. مناظرات پزشکی امام رضا علیه السلام

بر اساس منابع تاریخی، از جمله روایت اباصلت، مواجهه‌های علمی امام رضا علیه السلام با

پزشکان رومی به عنوان شواهدی مهم در بررسی دامنه‌ی دانش ایشان قابل استناد است. در دورانی که محبوبیت امام علیه السلام در میان مردم فزونی یافت، مأمون عباسی با هدف به چالش کشیدن مقام علمی ایشان، برجسته‌ترین دانشمندان و متکلمان عصر، از جمله سران زنادقه و اهل مناظره را از اقصی نقاط جهان اسلام فراخواند. با این حال، امام رضا علیه السلام در تمامی این مجادلات علمی، از جمله مناظرات تخصصی در حوزه پزشکی، با ارائه پاسخ‌های متقن و اصلاح اشتباهات پزشکی طرف‌های مقابل، توانایی علمی خود را به نمایش گذاشتند.

از منظر طرفداران «علم حداکثری» امام، چنین روایاتی که حاکی از آگاهی امام علیه السلام از علوم غیر دینی مانند پزشکی است، کاملاً منطبق با انتظارات آنان است. در مقابل، از نگاه مکتب عقل‌گرای بغداد که قائل به «علم حداقلی» برای امامت است، این موارد در صورت احراز صحت سندی و مقبولیت محتوایی قابل پذیرش و استناد تلقی می‌شوند. بر اساس این دیدگاه، اگرچه دامنه ضروری علم امام به استناد ادله عقلی، منحصر به معارف دینی و امور مرتبط با هدایت جامعه است، ولی در صورت وجود ادله نقلی معتبر، می‌توان گستره‌ای فراتر از این حداقلی را برای ایشان به رسمیت شناخت.

۲-۸. احادیث طب‌ی امام رضا علیه السلام

«طَبُّ الْإِمَامِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ» یا «الرَّسَالَةُ الذَّهَبِيَّةُ» که به «طب الرضا علیه السلام» نیز شهرت دارد، رساله‌ای است منسوب به امام رضا علیه السلام که حاوی نسخ و توصیه‌های پزشکی است. گفته شده این رساله به درخواست مأمون عباسی نگاشته شده و وجه تسمیه «ذهبیه» (طلایی) به دلیل درخواست مأمون برای نوشتن آن با طلاست.

سدیدالدین یحیی بن محمد بن علیان خازن به نقل از ابومحمد حسن بن جمهور روایت می‌کند: «... هنگامی که مأمون در نیشابور مجلسی ترتیب داد و از حضرت رضا علیه السلام و جمعی از پزشکان و فلاسفه از جمله یوحنا بن ماسویه و جبرئیل بن بختیشوع دعوت به عمل آمد، سخن به مسائل پزشکی و معالجات بدن کشید. مأمون و دانشمندان به بحث پرداختند، اما امام علیه السلام ساکت بودند. وقتی مأمون نظر ایشان را جویا شد، امام فرمودند: «نزد من نیز تجربیات و اطلاعاتی است که بر اثر مرور زمان و آزمایش‌های گوناگون به صحت آن‌ها یقین کرده‌ام، به علاوه آنچه از گذشتگان فرا گرفته‌ام این موارد را در قالب کتابی جمع‌آوری خواهم کرد» پس از آن، مأمون از بلخ نامه‌ای نوشت و تقاضا کرد فصلی از این دانش را بنویسند و امام علیه السلام نیز این درخواست را پذیرفتند و نامه‌ای را مرقوم

فرمودند» (نجف، ۱۴۰۲، ص ۴). مطالب این رساله را می‌توان در پنج بخش کلی دسته‌بندی نمود: (ر.ک: رساله‌الذهیبه، فهرست مطالب) بر این رساله، از دیرباز شروح و ترجمه‌های متعددی نگاشته شده است. منتجب‌الدین در فهرست خود از «ترجمه‌العلوی للطب الرضوی» نام می‌برد. همچنین آثاری مانند «طب و درمان در اسلام» (تحقیق سید مرتضی عسکری، ترجمه کاظم خلخالی) و «طب و بهداشت از امام رضا علیه السلام» (ترجمه نصیرالدین امیرصادقی) از دیگر ترجمه‌های این رساله هستند (رازی، ۱۳۶۶، ص ۹۶).

۳-۸. اختلاف نظر در انتساب رساله

بر اساس آنچه در بخش‌های پیشین مقاله در بررسی سیره رضوی و جایگاه درمانگری مطرح شد، صحت انتساب «الرساله‌الذهیبه» به امام رضا علیه السلام به عنوان یک سند طبی، همواره محل بحث و اختلاف نظر میان صاحب‌نظران بوده است. این اختلاف نظر عمدتاً بر دو محور اساسی سند و محتوا استوار گردیده که هر یک، ادله و قرائن خاص خود را دارد. در یک سو، موافقان با استناد به قرائن تاریخی و ذکر اثر در فهرست‌های کهن، انتساب آن را تأیید کرده‌اند و در سوی دیگر، مخالفان با تضعیف راوی اصلی و تشکیک در اصالت محتوای فعلی، اعتبار آن را رد نموده‌اند. در ادامه، این دو دیدگاه و قرائن مربوط به هر یک به تفصیل بررسی می‌گردد.

۱-۳-۸. دیدگاه موافقان

عده‌ای، از جمله سید مرتضی عسکری، با استناد به قرائن زیر، انتساب آن را تأیید می‌کنند که قرائن تاریخی این رساله در فهرست‌های کهنی مانند «الفهرست» شیخ طوسی، «معالم العلماء» ابن شهر آشوب و «فهرست» منتجب‌الدین رازی ذکر شده و به امام رضا علیه السلام منسوب گشته است (طوسی، ۱۴۱۷، ص ۲۲۳؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۰۳؛ رازی، ۱۳۶۶، ص ۹۶). علامه مجلسی در بحارالانوار از این کتاب با عنوان «طب الرضا» یاد کرده و آن را از کتب مشهور می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۱). البته نسخه‌فعلی در دسترس، دست‌نوشته محقق کرکی است که علامه مجلسی آن را در بحارالانوار آورده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۱).

۲-۳-۸. دیدگاه مخالفان

در مقابل، عده‌ای دیگر اعتبار سند این رساله را رد کرده‌اند. استدلال آنان بر این مبناست که

مشکل سندی دارد زیرا راوی اصلی رساله (محمد بن جمهور عمی) در میان علمای رجالی توثیق نشده و متهم به غلو است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۶۴؛ حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۵۱). همچنین دیگر طرق نقل این رساله نیز سند متصل و مستقیمی به امام علیه السلام ندارند و «مرسل» محسوب می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۳). نکته دیگر آن است که مشابهت محتوایی بین این رساله با دیگر متون پزشکی رایج در آن عصر (مانند الرساله الهارونیه و التذکره المامونیه) وجود دارد (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۳). همچنین، محدثان و فقیهان تا پیش از قرن دوازدهم هجری (قبل از علامه مجلسی) به این کتاب استناد نکرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۱۲). علاوه بر این در عصر حاضر، بسیاری از اندیشمندان عقل‌گرا (مانند مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ص ۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۷، ص ۵۹) برخورد جدی با مدعیان «طب اسلامی» داشته‌اند. به باور آنان، وجود اشارات پراکنده در متون دینی پیرامون بهداشت و درمان، دال بر وجود علمی مستقل و کامل به نام «طب اسلامی» نیست. رفتارهای افراطی برخی از طلایه داران این جریان، از جمله ستیز با پزشکی نوین و سنتی، القای امیدهای غیرواقعی در درمان و ارجاع به احادیث غیر معتبر، موجب شده تا مراجع فکری نسبت به تفکرات این جریان هشدار داده و مواضع مستحکمی در برابر آن اتخاذ نمایند.

از مجموع این دو دیدگاه می‌توان نتیجه گرفت که اگرچه وجود رساله‌ای با نام «رساله الذهبیه» در منابع کهن شیعی ثبت شده و نشان از توجه امام رضا علیه السلام به مسائل علمی روز از جمله طبیعیات و پزشکی دارد، اما انتساب نسخه فعلی این رساله به طور قطعی به امام علیه السلام ثابت نیست. با توجه به ضعف‌های سندی و قرائن موجود، نمی‌توان به محتوای آن به عنوان «سنت» قطعی تمسک جست (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۱۶).

همان‌گونه که پیش‌تر در دیدگاه بنیان‌گذاران مکتب بغداد (شیخ مفید و سید مرتضی) نیز اشاره شد، اثبات دانش امام در حرفه‌ها و صنایعی که ارتباط مستقیمی با هدایت مردم ندارند، نیازمند روایات معتبر است. حتی در صورت پذیرش این روایات، این امر تنها بیانگر علم امام و توصیه‌های ایشان به افراد خاص است و هرگز به معنای تأسیس مکتب جامع پزشکی به نام طب الائمه علیهم السلام در تقابل با طب مرسوم نیست. افزون بر این، وجود چنین دانشی در امام، از اقتضائات ذاتی مقام امامت محسوب نمی‌شود.

۹. نتیجه‌گیری

بر پایه یافته‌های این پژوهش، «شأن» به مثابه کارویژه‌ای تعریف می‌شود که مقام امامت ذاتاً آن را اقتضا می‌کند و اجرای کامل آن در انحصار امام قرار دارد. بر مبنای این تعریف،

درمانگری و طبابت را نمی‌توان در زمره شئون امام برشمرد؛ زیرا کارویژه‌های امام متناسب با اهداف بنیادین بعثت و امامت، یعنی هدایت بشر به سوی خداوند متعال تعیین می‌گردد. اگرچه در رویکرد حداکثری مکتب حدیثی قم، قلمرو علم امام بسیار گسترده تلقی شده و حتی شامل کلیه امور به اذن الهی می‌شود، اما با این وجود، حتی متکلمان حدیث‌گرایی چون شیخ صدوق نیز با این دیدگاه که احادیث طبی منسوب به ائمه علیهم السلام دارای کاربردی همگانی است یا می‌توان مجموعه این توصیه‌ها را معادل یک «مکتب طبی» مستقل از سوی ائمه علیهم السلام قلمداد کرد، موافق نیستند. علت این امر، توجه ائمه علیهم السلام به عوامل خاصی همچون ویژگی‌های فردی و شرایط محیطی در بیان توصیه‌های طبی است که عمدتاً در متن احادیث منعکس نشده است.

تبدیل این توصیه‌های موردی به یک مکتب طبی جامع و اتخاذ موضعی تقابلی در برابر طب مدرن و سنتی، نه تنها مستند به مدعیات ائمه علیهم السلام نیست، بلکه شواهدی بر خلاف آن وجود دارد. از منظر عقلانی، بشر از توانایی ذاتی برای کسب آگاهی در حوزه مسائل طبیعی و پزشکی و دستیابی به موفقیت در این عرصه برخوردار است لذا این توانایی نه منحصر به امام است و نه لازمه مقام امامت. از دیدگاه متکلمان مکتب بغداد، موضع عقل و نقل در خصوص علم امام به علوم غیرمرتبط با معارف دینی، کاملاً متمایز است: عقل، ضرورت آگاهی کامل امام از معارف دینی را می‌پذیرد، لیکن در مورد علوم غیردینی فاقد ارتباط مستقیم با امر هدایت، هیچ حکمی دال بر ضرورت یا امتناع چنین علمی برای امام صادر نمی‌کند.

نقل، در صورت وجود روایات معتبر دال بر آگاهی امام از این نوع علوم غیردینی، این امر را قابل اثبات می‌داند. افزون بر این، حتی با فرض پذیرش اعتبار آثار مکتوبی مانند «طب الرضا علیه السلام»، نمی‌توان به اثبات «کارویژه درمانگری» برای ائمه علیهم السلام نائل آمد زیرا وظیفه اصلی امام، راهبری و هدایت امت است و این امر ضرورتی برای عهده‌داری نقش درمانگری توسط ایشان ایجاد نمی‌کند. به بیان دیگر، هیچ تلازمی ذاتی میان «دارا بودن دانش پزشکی توسط امام» و «وظیفه درمانگری او» وجود ندارد. شاهد این مدعا، فقدان هرگونه ممانعت در سیره عملی و توصیه‌های ائمه علیهم السلام برای مراجعه به پزشکان عادی، و حتی تأکید بر این امر در موارد متعدد است. بنابراین، از این منظر نیز نمی‌توان طبابت را مختص مقام امامت و از شئون آن دانست؛ زیرا در غیر این صورت، چنین توصیه‌هایی از سوی امام، به منزله دعوت به جهل و خطا بوده که با مقام هدایتی ایشان در تضاد کامل قرار می‌گیرد.

امام رضا علیه السلام از جمله امامانی هستند که آثاری در زمینه طب و درمانگری به ایشان منتسب شده است. فارغ از بحث اعتبار سنجی احادیث طبی منسوب به حضرت و تحقق یافتن امر درمانگری در سیره رضوی، این نکته حائز اهمیت است که این قرائن نیز نمی‌تواند از وجود شأن درمانگری و طبابت حضرت حکایت کند لذا پیرامون توجه امام به مسئله درمان، احتمالاتی داده میشود. یکی از احتمالات آن است که حضرت در پی درخواست مأمون به نگارش کتابی در زمینه طب پرداختند تا برتری بر او و دیگر مدعیان، احاطه بر همه علوم، ارتباط با خداوند و علم لدنی خود را آشکار سازند؛ اما این نمی‌تواند نشانی از وجود شأن درمانگری در امام باشد. احتمال دیگر، آن است که امام، قصد داشتند طب را از انحصار مسیحیان و رومیان درآورده و مسلمانان را به سوی علم طب و بومی سازی آن سوق دهند. احتمال سوم، از انگیزه نگارش کتاب برمی‌خیزد. از آنجا که مأمون با هدف تغلب دانشمندان رومی بر امام، جلسه مناظره علمی تشکیل داده بود، امام در مقام بحث علمی، اشکالات و خطاهای دانشمندان رومی در مسئله طب را یادآور شدند. اگرچه این فرض‌ها و سایر احتمالاتی که بحث حاضر در مقام بیان آن برنیامد، قلمرو علم امام را گسترش می‌دهد اما شأن درمانگری و طبابت را در ائمه به اثبات نمی‌رساند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم، (۱۳۸۹ش)، ترجمه مکارم شیرازی، ناصر، قم، انتشارات علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- ابن بابویه، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)، **من لا یحضره الفقیه**، بیروت، دارالأضواء.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۴۳۱ق)، **معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه**، مشهد، آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
- ابن قیم الجوزیه، محمد بن ابی بکر، (۱۹۸۳م)، **الطب النبوی**، بیروت، دارالمکتبه الهلال.
- بحرانی، ابن میثم، (۱۴۰۶ق)، **قواعد المرام فی علم الکلام**، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۰۲ق)، **رجال**، قم، الشریف الرضی.
- حلی، حسن بن یوسف، (۱۹۸۲م)، **نهج الحق و کشف الصدق**، بیروت، دارالکتاب اللبنانی.
- خرازی، محسن، (۱۴۱۷ق). **بدایه المعارف الالهیه فی شرح عقائد الامامیه**، قم، موسسه النشر الاسلامی.
- دیلمی، حسن بن محمد، (۱۴۰۸ق)، **اعلام الدین فی صفات المومنین**، قم، موسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، **مفردات الفاظ قرآن**، دمشق، دارالشامیه.
- راوندی، قطب الدین، (۱۴۰۹ق)، **الخرائج و الجرائح**، قم، موسسه امام المهدي.
- طباطبایی، سید محمد کاظم، (۱۳۹۱ش)، **پژوهشی در اعتبار رساله ذهبیه**، مجله علوم حدیث، (۶۳)، ۲۱-۳.
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۸ش)، **بدایه الحکمه**، قم، بوستان کتاب.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۶ق)، **الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد**، لبنان، دارالاضواء.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۵ق)، **رجال**، قم، جماعه المدرسین.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۷ق)، **الفهرست**، بی جا، نشر فقاہت.
- عسکری، سید مرتضی، (۱۳۶۶ش)، **طب الرضا و طب الصادق علیهما السلام**، تهران، انتشارات فواد.
- علم الهدی، سید مرتضی، (۱۴۰۵ق)، **الرسائل**، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، دارالقرآن مدرسه آیت الله گلپایگانی.
- علم الهدی، سید مرتضی، (۱۴۱۰ق)، **الشافی فی الامامه**، تحقیق سید احمد حسینی، تهران، موسسه الصادق.
- علم الهدی، سید مرتضی، (۱۴۱۱ق)، **الذخیره فی علم الکلام**، تحقیق سید احمد حسینی، قم، موسسه نشر اسلامی.
- علی بن موسی علیه السلام، (۱۴۰۲ق)، **الرساله الذهبیه المعروفه بطلب الرضا علیه السلام**، قم، مطبعه الخيام.
- فاریاب، محمد حسین، (۱۳۹۶ش)، **بررسی انطباق شئون امامت در کلام امامیه از شیخ مفید تا فاضل مقداد بر ۲۲ قرآن و سنت**، قم، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، **بحار الانوار**، بیروت، موسسه الوفا.

مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۸۵ش)، **پیش فرض های طب اسلامی**، تهران، همایش طب النبی صلی الله علیه وآله.

مصطفوی، حسن، (۱۳۶۷ش)، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.

مطهری، مرتضی، (۱۳۹۰ش)، **مجموعه آثار**، تهران، انتشارات صدرا.

مغربی، نعمان بن محمد، (۱۳۸۵ش)، **دعائم الاسلام**، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق) د، **المسائل العکبریه**، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق) ج، **المسائل الجارودیه**، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق) الف، **الفصول المختارۀ**، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق) هـ، **تصحیح الاعتقاد**، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق) ب، **اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات**، قم، المؤتمر العالمی

لالفیه الشیخ المفید.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۹۷ش)، **توضیح لازم درباره طب اسلامی**، نشریه درس های از مکتب اسلام، ش ۶۸۵.

منتجب الدین رازی، علی بن عبدالله، (۱۳۶۶ش)، **فهرست منتجب الدین**، قم، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی.

References

- The Holy Quran. (1389). Translation by Makārim Shīrāzī, Nāṣir. Qom: ‘Alī ibn Abī Ṭālib(A.S.) Publications.
- Alam al-Huda, Sayyid Murtada. (1405). Al-Rasa’il. Researched by Sayyid Mahdi Rajai. Qom: Dar al-Qur’an, Madrasat Ayatullah Gulpaygani.
- Alam al-Huda ,Sayyid Murtada .(1410) .Al-Shafi fi al-Imamah .Researched by Sayyid Ahmad Husayni .Tehran :Mu’assasat al-Sadiq.
- Alam al-Huda ,Sayyid Murtada .(1411) .Al-Dhakherah fi‘ Ilm al-Kalam .Researched by Sayyid Ahmad Husayni .Qom :Mu’assasat al-Nashr al-Islami.
- Al-Askari ,Sayyid Murtada .(1366) .Tibb al-Rida wa Tibb al-Sadiq) Peace be upon them .(Tehran :Fuad Publications.
- Al-Bahrani ,Ibn Mitham .(1406) .Qawa’id al-Maram fi‘ Ilm al-Kalam .Qom :Maktabat Ayatullah al-Mar’ashi al-Najafi.
- Al-Daylami ,al-Hasan ibn Muhammad .(1408) .A’lam al-Din fi Sifat al-Mu’minin. Qom :Mu’assasat Al al-Bayt) peace be upon them (li-Ihya ’al-Turath.
- Al-Hilli ,al-Hasan ibn Yusuf 1402) .AH .(Rijal .Qom :Al-Sharif al-Radi.
- Al-Hilli ,al-Hasan ibn Yusuf 1982) .CE .(Nahj al-Haqq wa Kashf al-Sidq .Beirut: Dar al-Kitab al-Lubnani.
- Ali ibn Musa) Peace be upon him 1402) .(AH .(Al-Risalah al-Dhahabiyya al-Ma’ruf bi-Tibb al-Rida) Peace be upon him .(Qom :Matba’at al-Khayyam.
- Al-Kharaazi ,Muhsin 1417) .AH .(Bidayat al-Ma’arif al-Ilahiyya fi Sharh’ Aqa’id al-Imamiyya .Qom :Mu’assasat al-Nashr al-Islami.
- Al-Maghribi ,Nu’man ibn Muhammad 1385) .SH .(Da’a’im al-Islam .Qom :Mu’assasat Al al-Bayt) peace be upon them (li-Ihya ’al-Turath.
- Al-Majlisi ,Muhammad Baqir 1403) .AH .(Bihar al-Anwar .Beirut :Mu’assasat al-Wafa.
- Al-Mufid ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Al-Fusul al-Mukhtarah .Qom: Al-Mu’tamar al’-Alami li Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.
- Al-Mufid ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Awail al-Maqalat fi al-Madhahib wa al-Mukhtarat .Qom :Al-Mu’tamar al’-Alami li Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.
- Al-Mufid ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Al-Masa’il al-Jarudiyya .Qom: Al-Mu’tamar al’-Alami li Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.
- Al-Mufid ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Al-Masa’il al’-Ukbariyya .Qom: Al-Mu’tamar al’-Alami li Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.

- Al-Mufid ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Tashih al-I'tiqad .Qom:
Al-Mu'tamar al'-Alami li Alfiyat al-Shaykh al-Mufid.
- Al-Raghib al-Isfahani ,al-Husayn ibn Muhammad .(1412) .Mufradat Alfaz al-Qu-
ran .Damascus :Dar al-Shamiyya.
- Al-Rawandi ,Qutb al-Din .(1409) .Al-Khara'ij wa al-Jara'ih .Qom :Mu'assasat
Imam al-Mahdi.
- Al-Tusi ,Muhammad ibn al-Hasan .(1406) .Al-Iqtisad fima Yata'allaq bi al-I'tiqad.
Lebanon :Dar al-Adwa.'
- Al-Tusi ,Muhammad ibn al-Hasan .(1415) .Rijal .Qom :Jama'at al-Mudarrisin.
- Al-Tusi ,Muhammad ibn al-Hasan .(1417) .Al-Fihrist] .Place not listed :[Nashar
Fiqahat.
- Faryab ,Muhammad Husayn .(1396) .Barresi-yi Inbitat-e Shua'un-e Emamat dar
Kalam-e Emamiyya az Shaykh Mufid ta Fadil Miqdad bar Qur'an wa Sunnat.
Qom :Mu'assasat Amuzishi wa Pajuhishi Imam Khomeini Publications.
- Ibn Babawayh ,Muhammad ibn Muhammad .(1413) .Man La Yahduruhu al-Faqih.
Beirut :Dar al-Adwa.'
- Ibn Qayyim al-Jawziyya ,Muhammad ibn Abi Bakr .(1983) .Al-Tibb al-Nabawi.
Beirut :Dar al-Maktaba al-Hilal.
- Ibn Shahr Ashub ,Muhammad ibn Ali .(1431) .Ma'alim al'-Ulama fi Fihrist Kutub
al-Shi'a .Mashhad :Al al-Bayt) peace be upon them (li-Ihya 'al-Turath.
- Makarem Shirazi ,Naser .(1397) .Necessary Explanation Regarding Islamic Medi-
cine .Journal of Lessons from the School of Islam ,No.685 .
- Misbah Yazdi ,Muhammad Taqi .(1385) .Presuppositions of Islamic Medicine.
Conference on the Medicine of the Prophet) PBUH & His Family .(Tehran.
- Muntajab al-Din Razi ,Ali ibn' Ubaydallah .(1366) .Fihrist Muntajab al-Din .Qom:
The Public Library of Ayatullah Mar'ashi.
- Mustafawi ,al-Hasan .(1367) .Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim .Tehran:
Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Mutahhari ,Murtada .(1390) .Majmu'eh Athar .Tehran :Sadra Publications.
- Tabataba'i ,Muhammad Husayn .(1388) .Bidayat al-Hikmah .Qom :Bustan Kitab.
- Tabataba'i ,Sayyid Muhammad Kazim .(1391) .A Study on the Authenticity of
al-Risalah al-Dhahabiyya .Journal of Hadith Sciences.3-21 ,(63) ,